

De Hoef/ Bijlerhoef

Een voorbeeld van het ontstaan
en beheer van grondbezit door het
Sint-Pieters- en Bloklandsgasthuis
over de periode 1500-1800

5

1907

 ST PIETERS EN
 BLOCKLANDT'S
 GASTHUIS.

De Hoef/Bijlerhoef in Hoogland bestond oorspronkelijk uit twee boerderijen, later samengevoegd tot één. Welke landerijen hoorden erbij, hoe was de bedrijfsvoering en wat waren de opbrengsten? Dankzij het archief van het Sint-Pieters- en Bloklandsgasthuis is de boerderij goed gedocumenteerd over een lange periode.

Inleiding

Instellingen als het Sint-Pieters- en Bloklandsgasthuis, Armen de Poth, het Sint Elisabethgasthuis en het Burgerweeshuis, voortgekomen uit de liefdadigheid (zeven werken van barmhartigheid), hielden zich aan het eind van de middeleeuwen met maatschappelijke zorg bezig. Deze activiteiten waren mogelijk gemaakt door grote schenkingen van goeude burgers en de welwillende bescherming van het stadsbestuur. In dat stadsbestuur hadden diezelfde vermogende burgers ook zitting. Zodat alles uiteindelijk toch weer in elkaar greep. Het is in ieder geval zo dat naast godsdienstige overwegingen (zielenheil) ook het stadsbestuur zijn redenen had om de situatie van de armen niet te zeer te laten verslechteren. Het stadbestuur oefende controle op de activiteiten van die instellingen uit. Het vermogen van die instellingen was rond 1500 aanzienlijk geworden.

Het Sint-Pieters- en Bloklandsgasthuis is ontstaan door samenvoeging in 1804 van twee aparte gasthuizen: het Sint-Pietersgasthuis bij het Spui, gesticht aan het einde van de 14^e eeuw, en het door het echtpaar Van Blokland in 1573 gestichte gasthuis in de Langestraat. Voor de hedendaagse onderzoeker is het van belang dat de archieven die deze instellingen hebben nagelaten en die een weerslag vormen van die activiteiten, goed bewaard zijn gebleven. Hierbij kan gedacht worden aan transportakten, pachtboeken en rekeningen. Naast inzicht over hun functioneren, geven zij ook inzicht in het goederenbezit. Het archief van het Sint-Pieters- en Bloklandsgasthuis (van 1326 tot 1983) is bij Archief Eemland ondergebracht. Het recentere archief bevindt zich nog bij de Stichting zelf. De oudste stukken dateren al van voor de stichting van het Sint-Pietersgasthuis in 1391. Door de grote continuïteit is het grondbezit goed te volgen. Daarmee is het archief van belang voor allerlei historische vragen over de ontginningsgeschiedenis, de eigendomsverhoudingen, pachtrelaties, grondgebruik en veldnamen. Als voor-

beeld is hier gekozen voor het goed De Hoef/Bijlerhoef onder Hoogland. Daaraan voorafgaand wordt iets over het totale grondbezit van het gasthuis verteld.

Vraagstelling

In dit onderzoek staan vijf vragen centraal:

- 1 Waar waren deze goederen exact gelegen?
- 2 Is de oorsprong ervan te achterhalen aan de hand van de stukken waarin de bezitsoverdrachten zijn vastgelegd met de uitbreidingen in de loop der tijd?
- 3 Stellen de stukken ons in staat meer te weten te komen de bedrijfsvoering en het bodemgebruik? Met andere woorden welke producten werden verbouwd? Welke oppervlakten waren in gebruik voor akkers, weiland, bos en heide en wat was de relatie van de onderdelen in het geheel?
- 4 Is het mogelijk meer te weten komen over de opbrengsten, de stijgingen en dalingen daarin en de relatie met de trends in de Republiek en West-Europa?
- 5 Hoe waren de relaties tussen verpachter en pachter?

Bronnen

Hieronder bevindt zich een overzicht van de belangrijkste bronnen die bij het onderzoek gebruikt zijn. De eerste groep bronnen betreft de registratie van het onroerend goed door het gasthuis zelf. Op de eerste plaats zijn er de *charters* (akten op perkament) waarin de overdracht van goederen is vastgelegd, dus verwerving en afstoting van bezit. Deze hebben betrekking op de afzonderlijke goederen, maar daarnaast is deze registratie nog eens bijgehouden in een apart boekwerk, het *cartularium*.¹ Dit is een register waarin kopieën van alle eigendomsbewijzen zijn opgeschreven, voorzien van een inhoudsopgave. De inhoudsopgave voorin het regis-

Inhoudsopgave van het cartularium.

Archief Eemland, Archief Sint-Pieters- en Bloklandsgasthuis (beheersnummer 099).

ter geeft een totaaloverzicht van de bezittingen. Het gasthuis heeft bovendien in het midden van de 17^e eeuw kaarten van de verschillende bezittingen laten maken en verzameld in een kaartboek.² Aan het eind van de 19^e eeuw is nog eens een register van de bezittingen opgemaakt.³ Het beheer (inkomsten en uitgaven) van de bezittingen hield het gasthuis bij in de pachtboeken⁴ en de jaarrekeningen⁵ over de gehele financiële situatie. In de resolutieboeken van het bestuur zijn besluiten over bepaalde goederen terug te vinden.

Daarnaast zijn ook bronnen van andere administraties gebruikt. Veel goederen waren leengoederen. Er was een formele band met een leenheer, die in de late middeleeuwen door een eenmalige

schenking of betaling erkend werd. Bij iedere overdracht moest die band in de vorm van een nieuwe betaling bekrachtigd worden. Voor de rest was de leenman, in dit geval het gasthuis, in modern opzicht eigenaar. Het bezit was erfelijk en kon overgedragen worden. De inkomsten waren voor de beleende partij. De leenheer hield een eigen administratie bij in de vorm van leenregisters. In de provincie Utrecht was van oudsher de Sint-Paulusabdij een belangrijke leenheer die veel goederen uitgaf, onder andere aan het Sint-Pietersgasthuis. Deze situatie is gedurende de gehele Republiek (1588-1795) blijven bestaan.

¹ PBC 849.

² PBC 850. ³ PBC 857. ⁴ PBC 192-194. ⁵ PBC 157-190.

Als laatste zijn ook bronnen ten aanzien van de grondbelasting in het gewest Utrecht geraadpleegd. Vanaf de 15^e eeuw heette die het *oudschildgeld*, genoemd naar de munt die oorspronkelijk de geldwaarde uitdrukte. De gegevens werden vastgelegd in de zogenaamde oudschildgeldregisters, van de 16^e tot en met de 18^e eeuw. Daarna hief het Koninkrijk der Nederlanden grondbelasting ten behoeve waarvan in 1832 het kadaster werd ingesteld met kadastrale kaarten en registers.

Voor de eerste vraag komen kaarten en beschrijvingen in de eigendomsoverdrachten in aanmerking. De herkomst van het bezit valt via de bronnen betreffende het bezit na te gaan. Voor de laatste drie vragen blijven de bronnen betreffende het beheer over, verder aangevuld met kaarten en gegevens van het kadaster.

Eigendommen van het Sint-Pietersgasthuis

Het gasthuisterrein is rond 1400 verworven tijdens of kort na de stichting van het gasthuis in 1391.⁶ Dit wijkt niet zoveel af van het huidige terrein.

Het bezit van huizen en erven in de stad was talrijk, maar is niet altijd goed te lokaliseren. Er werden geen huisnummers gebruikt, maar alleen belendingen vernoemd naar tijdgenoten die meestal met patroniemen aangeduid werden, zoals Jansz en Gerritsz. De straatnamen Krommestraat, Langestraat en Breul werden als wijknaam gebruikt. In de periode 1400-1450 zijn de meeste huizen en erven verworven.

Buiten de stadsmuren, maar nog binnen het rechtsgebied van de stad, de *stadsvrijheid*, komen

er meer plaatsaanduidingen (toponiemen) voor. Deze zijn niet allemaal goed te lokaliseren.

Eigendommen buiten de stad en stadsvrijheid zijn over het algemeen gemakkelijker te lokaliseren, soms met behulp van het goederenbezit van het gasthuis in 1832 in de betreffende kadastrale gemeente.

Bijlage I geeft een overzicht met vier meetpunten in tijd: het cartularium uit de 16^e eeuw, het kaartboek van midden 17^e eeuw, een archiefinventaris van 1718⁷ en het register van eind 19^e eeuw. Het bezit is vooral verworven in de periode 1400-1600, alleen Bijlerhoef en Duist zijn er later bijgekomen. Opvallend is ook de grote geografische verspreiding, van Bunschoten tot Renswoude, dus in geheel Eemland. Het erf De Busert lag bij Lunteren in het kerspel Ede, als enige van de erven buiten de provincie Utrecht. Rond 1900 werden de meest veraf gelegen erven afgestoten: Overeem (Renswoude) 1879, De Busert 1881, Gasthuis Daatselaar (Stoutenburg) 1905, De Crommesteert (Leusden) 1902. Maar in de 19^e eeuw vonden nog aankopen plaats van gronden onder Nijkerk (1835-1882)⁸ en kreeg men de Princenhof onder Leusden in 1908 door het legaat van de regentes mevrouw Scheltus-Fenema.⁹ Hiermee kon ook het nieuwe Sint-Pieters- en Bloklandsgasthuis gebouwd worden, dat in 1908 geopend werd.¹⁰

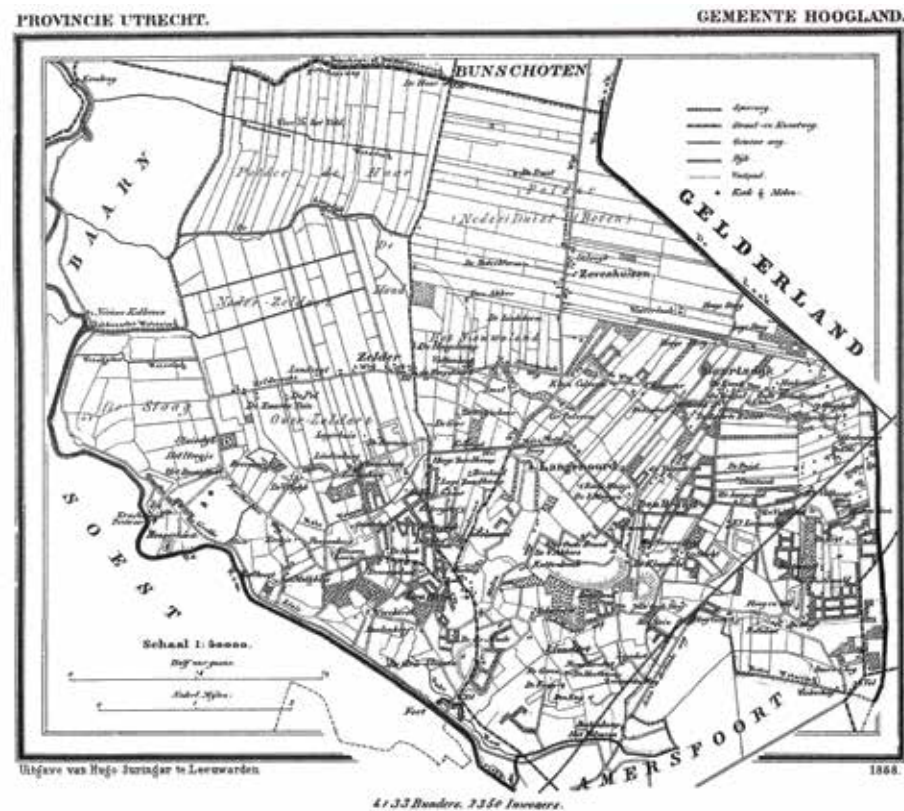
Samenvattend kan gesteld worden dat de bezittingen in grote meerderheid verworven zijn in de periode vóór de Reformatie in Eemland (1580). De overdrachten vonden veelal bij testamentaire beschikking plaats, soms gekoppeld aan de schenking van bedden (plaatsen) in het gasthuis. De overdrachten moeten gezien worden tegen de achtergrond van de middeleeuwse godsdienstige opvattingen met het streven naar zekerheid op een beter leven in het hiernamaals.

De Malenhoeven

De oudste ontginningen van Hoogland zijn aan de hand van archeologische vondsten terug te voeren tot vóór de 11^e eeuw.¹¹ De tienden in dit gebied zijn door bisschop Adelbold aan de abdij van Sint Paulus te Utrecht geschonken aan het begin van de 11^e eeuw. De grond waarop deze tienden rustten was al in het bezit van de abdij, een van de grootste grondbezitters in Eemland.¹² Het betekende dat de abdij niet meer het tiende deel van de oogst aan de bisschop van Utrecht hoefde af te dragen.

Een hof van de abdij te Emiclaer (De Oude Hoef) fungeerde als verzamelcentrum voor deze bezittingen.¹³ Ook de rechtsmacht hierover viel toe aan de abdij, die te Emiclaer vertegenwoordigd werd door een abtsschout. Daarnaast was er in Hoogland nog een schout van de bisschop. Geografisch gezien liepen hun bevoegdheden door elkaar. Pas in de 16^e eeuw zouden deze twee schoutambten gaan samenvallen en werd de naam het Hogeland synoniem met een bestuurlijk en rechterlijk gebied,¹⁴ later de gemeente Hoogland. In de loop der tijd is het eigendom versnipperd geraakt, doordat de boeren zich steeds zelfstandiger gingen gedragen, hoewel ze tijnsplichtig bleven aan de abdij. Zo ontstonden de zestien *malenhoeven*.¹⁵ Door versnippering steeg het aantal eigenaren nog verder, zodat een malenhoef verschillende eigenaren kon hebben en soms zelfs gesplitst werd.

De oppervlakte van de hoeven nam toe door het ontginnen van de woeste grond. Over het begrip woeste grond bestaat geen eenduidigheid. Gemakshalve beschouw ik dit als grond die nog niet is omgezet is in akker- of weiland, dus overblijvende gronden als heidevelden, bosjes, venen, moerassige gronden (broekgronden). De gronden

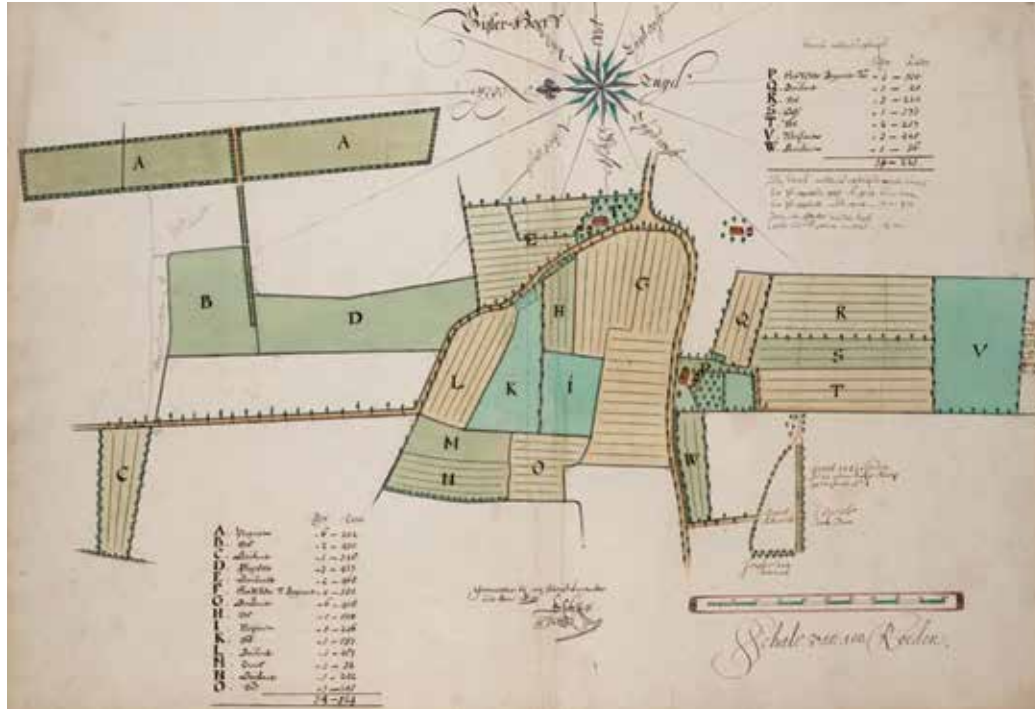
De gemeente Hoogland in 1868.
J. Kuyper, Gemeente-atlas van de provincie Utrecht [herdruk] Groningen 1986.

⁶ Tanke, 18.

⁷ PBC 9. ⁸ PBC 578. ⁹ PBC 530. ¹⁰ Tanke, 126-127.

¹¹ Broer, 280, Raven, Bosserdijk 38. ¹² Dekker en Mijnssen-Dutilh, 21, Broer, 281. ¹³ Broer, 304. ¹⁴ Dekker, 19 en 71.

¹⁵ Dekker, 29-34.

De kaart van Baltus Lobe (1652).

Archief Eemland, Archief Sint-Pieters- en Bloklandsgasthuis.

speelden overigens een essentiële rol in het landbouwbedrijf, bijvoorbeeld om schapen te laten grazen, voor hout voor omheiningen en vuur en voor het steken van plaggen voor de stallen. Op basis van hun bezit hadden de eigenaren wel rechten op de woeste grond en waren verenigd in een maatschap, de malen van Hoogland.¹⁶ Op andere plaatsen, vooral in het oosten van het land, kwamen deze organisaties voor onder de naam marken. Over de ouderdom ervan bestaat geen eensgezindheid.¹⁷ Op de aangrenzende Veluwe werden in de eerste helft van de 14^e eeuw veel woeste gronden door de graaf, later hertog van Gelre, aan de dorpsgemeenschappen uitgegeven.¹⁸ Rond 1400 werden de tijnsgoederen omgezet in leengoederen.¹⁹ De nieuwe eigenaar betaalde niet

meer jaarlijks een (gering) bedrag, maar deed een eenmalige schenking of betaalde eenmalig.

DE HOEF EN BIJLERHOEF

Ligging

Een nauwkeurige weergave van het goed De Hoef/Bijlerhoef vinden we op de kaart uit het midden van de 17^e eeuw van Baltus Lobe, gezwoeren landmeter van de Staten van Utrecht. Lobe heeft toen van alle goederen buiten de stadsmuren kaarten gemaakt. Op dat moment bestond er bij de regenten van het Sint-Pietersgasthuis ken-

¹⁶ Dekker, 26-29. ¹⁷ Kemperink, 28-31, Raven, Bosserdijk, 39. ¹⁸ Slicher van Bath, Studiën, 200-202 en Wartena, 1, 2-21. ¹⁹ Dekker, 32, Broer, 315.

nelijk de behoefte om het grondbezit wat nauwkeuriger aan te geven dan in het cartularium het geval was. De akten die betrekking hebben op de verwerving van eigendommen of de beleningen daarvan geven als begrenzingen meestal de namen van de naastgelegen eigenaren waarmee een hedendaagse onderzoeker niet veel meer mee kan. De lokalisatie gebeurde dus bijna altijd relatief ten opzichte van andere objecten. Toen schied dat voldoende duidelijkheid. Een enkele keer worden ook wel toponiemen of plaatsaanduidingen genoemd, zoals voor Bijlerhoef en Rollekoter Eng. Deze laatste categorie aanduidingen biedt wel aanknopingspunten.

Pas met de invoering van het kadaster in het begin van de 19^e eeuw werd voor heel Nederland een netwerk van op elkaar aansluitende kaarten vervaardigd met als nulpunt de Onze-Lieve-Vrouwetoren te Amersfoort. Hiermee was een absolute lokalisatie mogelijk. Ieder perceel grondbezit werd ingetekend en de gegevens (eigenaar, oppervlakte, grondgebruik, belastbare waarde) genoteerd in een register, de zogenaamde Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel. In het 1832 werd het kadaster met de bijbehorende grondbelasting ingevoerd. De veranderingen werden bijgehouden in de kadastrale leggers.²⁰ Het is mogelijk alle eigendommen van het gasthuis in de kadastrale gemeente Hoogland van 1832 in beeld te brengen. In het oosten van de gemeente Hoogland vinden we een aaneensluitend complex percelen dat overeenkomt met de kaart van Bijlerhoef van Lobe.

Op de kaart van Lobe ligt het noorden links ligt (zie pijl). We moeten deze kaart voor de leesbaarheid dus een kwartslag naar rechts draaien. De geel gekleurde percelen op het kaartje rechts geven het bezit van het Sint-Pieters- en Bloklandsgasthuis weer. Wat dan opvalt, is dat de vorm van het goed sinds het midden van de 17^e eeuw, bijna twee eeuwen terug, niet gewijzigd is. Hiermee is

Deel van de kadastrale kaart van de gemeente Hoogland 1832 (De Hoef/Bijlerhoef).

de ligging exact bepaald, wat met de beschrijving in de akten niet mogelijk was.

Ontstaan

De Hoef maakte oorspronkelijk deel uit van de malenhoeve Zielhorst. Deze was al een keer gesplitst in 1351.²¹ Het afgesplitste deel werd steeds *het wederdeel van Zielhorst* genoemd. Bij de omzetting van hofgoederen in leengoederen kwam het wederdeel voor toen het in 1401 in leen gegeven werd aan Foise, vrouw van Jacob van Liendert.²² Dan zou het goed zeker vanaf rond 1400 in bezit van de familie van Lielaer, Lienler of Liendert geweest zijn.

Het *wederdeel van Zielhorst* werd in 1554 opnieuw gesplitst bij een erfscheiding tussen Engbert en Willem van Lielaer.²³ De westelijke helft

²⁰ Tegenwoordig gebeurt dat digitaal. De kadastrale kaarten en gegevens zijn tegenwoordig ook op het internet te vinden, de website van Archief Eemland, gekoppeld aan het bestand voor gehele provincie Utrecht. ²¹ Dekker, 35. ²² Dekker, 32. ²³ PBC, 1282.

daarvan (20 morgen = 17 ha) zou via de families Van Lielaer en Van Westrenen overgaan in handen van de familie Van Blokland²⁴.

In 1580 deden Aert Willemsz en Marijken Coeners, zijn vrouw, afstand van de andere helft (De Hoef) aan het gasthuis vanwege een schuld. Cornelis Anthonis Pauwelsz werd namens het gasthuis hiermee beleend door de abt van de Sint-Paulusabdij, omschreven als de rechte helft van een halve hoeve land, het wederdeel van Zielhorst.²⁵ In het cartularium²⁶ staat in de inhoudsopgave onder Hoogland vermeld 30 morgen op naam van Willem van Lielaer, met de toevoeging *dit is Aert Immensz erve*. Kennelijk is hier uitgegaan van de situatie voor de splitsing.

Een aantekening in de kantlijn bij de inhoudsopgave van het cartularium probeert enige duidelijkheid te verschaffen over de ligging: 'sGasthuys houff ten noorden over die Heywech off Heysteeg als die rechte wederhelfte vande houff van Westrenen Jacobsz mede ten noorden over die voors[eide] wech leggende'. In de marginale aantekening wordt dus de naam (Gasthuis)hoef voor het eerst genoemd. De Heiweg is wat verwarrend omdat later in Hoogland wel een Heisteeg voorkwam²⁷ maar die lag veel noordelijker. Bedoeld zal dus zijn de weg die van west naar oost liep en het goederencomplex van Bijlerhoef op de kaart van Lobe in een noordelijk en zuidelijk deel verdeelde. In de wegenlegger van Hoogland komt die voor onder de naam Postlopersteeg of Hoef(se)weg, lopende vanaf de grens met Amersfoort tot aan de Nijkerkerstraatweg. De Hoef is dus het gedeelte ten noorden van die weg.

Het gebied ten zuiden van de Hoefseweg

behoorde tot de lenen van Stoutenburg en IJsselstein.²⁸ Rond 1600 was Johan van Oldenbarnevelt als heer van Stoutenburg leenheer.²⁹ In 1620 werd prins Maurits, heer van IJsselstein, leenheer als rechtsopvolger van de geconfisqueerde goederen van Johan van Oldenbarnevelt.³⁰ Eigenaren/leenmannen waren leden van de familie Van Bylar tot 1570. Vermoedelijk was deze familie de naamgever ervan. Daarna raakte het in andere handen. Op 17 februari van 1620 kocht het gasthuis van de kinderen van Henrick Verhaer driezestiende deel (waarschijnlijk onverdeeld) van het erf en goed Bijlerhoef. Hiertoe behoorden beplanting en zestien morgen bouw- en goede landen, aan de oostzijde begrensd door Gijsbert van Lienaer, aan de westzijde Jacob van Westrenen en aan de noordzijde de openbare weg.³¹ Als zuidelijke begrenzing werd de Malenwetering genoemd, maar dit moet een vergissing zijn, of het moet een van de zijtakken van de oorspronkelijke beek zijn geweest.³² De zuidelijke begrenzing werd later gevormd door de Rottewetering, tevens de grens met de gemeente Amersfoort. Hier hoorde ook nog bij vier morgen heetveld, genaamd het Buitenveld. Bij dit laatste werden weer de begrenzen eigenaren genoemd. Op 28 februari volgde nog eens elf zestiende deel van Willem en Aeltgen van Harn.³³ Het ontbrekende tweezestiende deel verwierf het gasthuis in 1627³⁴ van Joost van Vanevelt. Op grond van de begrenzing hierboven en de opmerking in de kantlijn van het cartularium 'ende is Bijlerhouff insgelijcx die regte wederhelfte van der Westrenens houff aende andere sijde van de wech voors. ten zuyden' is het duidelijk dat dit het deel is ten zuiden van de (Hoefse)weg. Opvallend

Verzamelplan 1830.

Archief Eemland, kaart K5-1.

De Hoefseweg nu.

Foto: Ep de Ruiter.

324 PA 141 belening Willem van Lienlaer Willemsz PA 38 fo 23 belening Jacob van Westrenen Petersz, 1616 PA 150 belening Maria van Westrenen, 1716 PA 151 belening Carel van Blokland Kadaster 1832, percelen naast het gasthuis eigendom van de erven L.C. Blokland 25 PBG 1285 en HUA, Paulusabdij, 35 lxxxi. 26 PBG 849. 27 AE, wegenlegger gemeente Hoog-

land, 787. 28 Kort., Repertorium nr 18. Vergelijk ook het kaartje van Dekker op bldz 47 nr VI. 29 PBG 103. 30 PBG 1291. 31 PBG, 103. 32 Mijnsen-Dutilh, 172-174. 33 PBG, 103. 34 PBG 849 fo 157.

is dat het ook hier aan de westkant begrensd is door het goed van de familie van Westrenen. In grote lijnen was hiermee het complex Bijlerhoef afgerond.

Volgens het oudschildgeldregister, dat wel de latere eigenaars bijhield maar uitging van de situatie in 1599 (of 1536) was de wederhelft van Zielhorst in 1780 eigendom van het gasthuis (10 morgen) en van Carel van Blokland (20 morgen).³⁵ Dit was geen familie van de Van Bloklands van het gelijknamige gasthuis, dat in 1804 met het Sint-Pietersgasthuis werd samengevoegd. Bijlerhoef komt onder een apart nummer in het register voor. Ten westen van Bijlerhoef lag de Lage Hoeve tot aan de grens met Amersfoort en de Meent.³⁶ Dit maakte deel uit van het bezit van de familie Van Lielaer en haar opvolgers, zoals we hierboven gezien hebben.

Vanaf 1621 werden beide delen, ten noorden en ten zuiden van de weg, afzonderlijk verpacht, als De Hoef en Bijlerhoef. Het is verleidelijk te veronderstellen dat Lobe deze tweedeling heeft aangegeven door de schrijfwijze van de naam als Bijler-Hoeff en de opsomming van de percelen in twee gedeelten, rechtsboven P tot en met W (Bijlerhoef) en linksonder A tot en O (De Hoef). Incidenteel vonden na 1621 nog wat kleine uitbreidingen plaats: in 1622 (koop) en 1624 (transport) met tweederde deel van een morgen gekocht van Meeus Jansz, een hoekmorgen, begrensd aan de ene zijde door het gasthuis, aan de andere zijde de gemene weg. In 1605 (in het transport aan Meeus Jansz) werd dit de Hoofse of Hoefse Brink genoemd.³⁷ Over het begrip brink zijn diverse interpretaties mogelijk. Mogelijk is dit het perceel F op de kaart van Lobe, blz. 102 (385 roeden). In 1644 kocht het gasthuis 438 roeden van het Vathorster

Buitenveld.³⁸ In 1646 werd een derde deel van zeven hont land in verband met schulden aan het gasthuis verkocht.³⁹ In 1726-1727 volgde nog de koop van een halve morgen heetveld (heide) en bos.⁴⁰

Tot 1703 is de tweedeling De Hoef en Bijlerhoef gehanteerd, daarna werd het goed aan één pachter verpacht. Daarmee was dus één hofstede overbodig geworden. De kadastrkaart geeft inderdaad alleen nog maar een boerderij aan ten zuiden van de Hoefseweg bij Bijlerhoef. In een boekje waarin verslag werd gedaan van inspecties aan het goed is sprake van 'de oude hofstede' in verband met een reparatie van het hek aan het nabijgelegen weggetje.⁴¹ Ook G. Hilhorst en Van de Hoef vermelden een oude hofstede.⁴² Een besluit tot uitbreiding met twee binten in 1718 van de boerderij De Hoef roept dan vragen op.⁴³ Het is voorstelbaar dat het rendabeler is één boerderij te vergroten en één af te stoten of te laten vervallen. Deze schaalvergroting is mogelijk een antwoord op de structureel dalende landbouw prijzen tussen 1650-1750. Vooral na de oorlogen met Frankrijk rond 1700 met de daaruit voortvloeiende belastingverhogingen ging het slecht met de landbouw.⁴⁴ De keuze voor de boerderij ten zuiden van de Hoefseweg is dan niet vreemd. Maar waarom wordt hier over De Hoef gesproken? Is de naam van de boerderij van de oudste en grootste toen al overgegaan op het oude Bijlerhoef? In ieder geval is de naam De Hoef gehandhaafd.

De naam De Hoef is nogal verwarrend in Hoogland. Twee Malenhoeven worden aangeduid met Oude en Nieuwe Hoef en liggen iets meer naar het westen. De kaart van Kuiper geeft verder de namen Hoeflust en De Hoef, die geen van beide deel uitmaken van het complex van het

gasthuis. Dan is er nog de naam De Hoef voor de hofstede die Dekker noemt: de Lage Hoeve met de wederhelft.⁴⁵ In 1832 was dit eigendom van de familie Van Blokland. Deze hofstede kan gekoppeld worden aan de boerderij Hoeflust van de Kuiper-kaart. Het Verzamelplan 1830 behorend bij het kadaster van 1832 brengt dit allemaal in beeld. In de 10^e-eeuwse registers van het gasthuis werd het bezit nog steeds met De Hoef aangeduid. Er is veel voor te voelen om te spreken van een buurtschap De Hoef, zoals in het boek over monumenten in Hoogland en Amersfoort –Noord het geval is.⁴⁶

Rond 1950 werd grond afgestaan ten behoeve van de uitbreiding van het verkeersplein Hoevelaken.⁴⁷ Dezelfde tijd waren er nog plannen voor verbouwing.⁴⁸ Herman van de Heuvel was in 1984 de laatste pachter.⁴⁹ Eind jaren 80 - begin jaren 90 kwam met de aanleg van het bedrijventerrein De Hoef ook het einde voor de boerderij Hoefseweg nummer 7.⁵⁰ Tussen de bedrijfsgebouwen door rest nog het met eiken omzoomde landbouwweggetje Hoefseweg, om dood te lopen bij het verkeersknooppunt Hoevelaken.

BEDRIJFSVOERING

Oppervlakte

De kaart van Lobe van 1652 (blz. 102) geeft als totale oppervlakte voor De Hoef/Bijlerhoef 48 morgen 345 roeden, afgerond 41 ha. Het kadaster in 1832 geeft voor alle percelen samen 42 ha 18 are 380 ca. Er is dus weinig verschil in oppervlakte in bijna tweehonderd jaar.

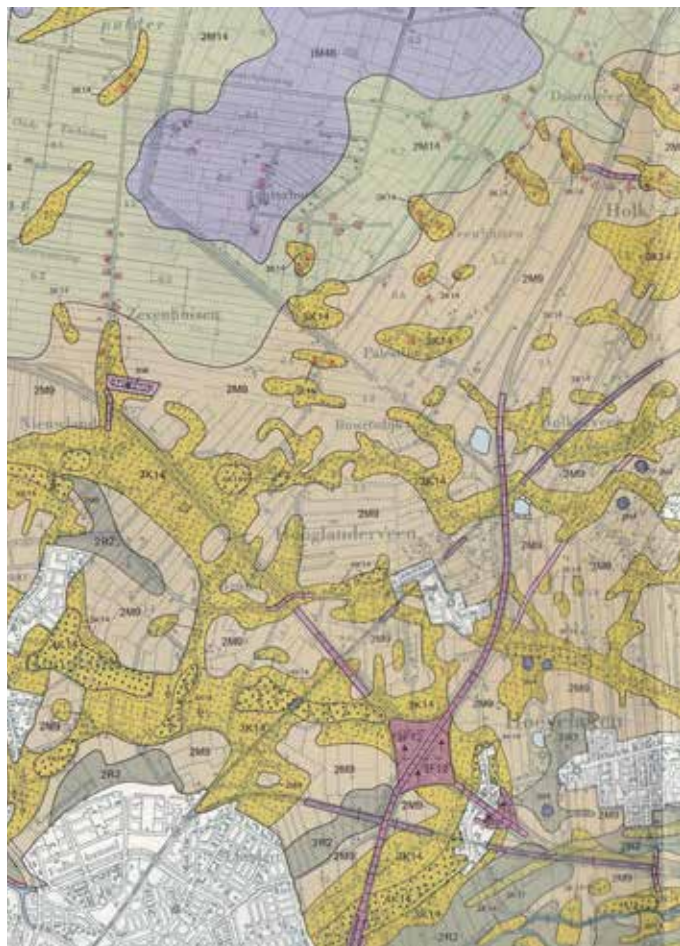
In het oudschildgeldregister werd De Hoef in 1780 omgeslagen voor 10 morgen en Bijlerhoef voor 6 morgen, samen 16⁵¹, en dat is dus heel wat minder dan de kaart van Lobe of het kadaster in 1832 aangeven. De vraag is wat werd in het oudschildgeld nu precies aangeslagen? Volgens de auteurs van de Utrechtse onderzoeksgids voor de landbouw *Doorploegen* werd alleen cultuurgrond

geteld.⁵² Maar wat werd daar onder verstaan? Nieuwenhuis stelt in zijn uitgave van het Oudschildgeld van Woudenberg dat slechte gronden lager werden aangeslagen.⁵³ Er wordt dus een kleinere oppervlakte in het Oudschildgeldregister vermeld dan de werkelijke. In dit register en dat van Leusden komen incidenteel ook vermeldingen van plagveld, heetveld, broek en veen voor. Gebruikelijke aanduidingen waren de naam van het erve of het aantal morgen land waarover het Oudschildgeld geheven werd. Dit lijkt erop dat ook zogenaamde woeste gronden werden meegeteld, weliswaar tegen een gereduceerde oppervlakte. Een ander bezwaar is dat nieuwe ontginningen niet opgenomen werden waardoor de oppervlakte na 1600 gelijk bleef.⁵⁴ De inners van de grondbelasting waren niet geïnteresseerd in de verandering in oppervlak maar in de degenen die de belasting moest betalen. Het was ook heel lastig en duur om de grond steeds opnieuw op te meten. Daarom vinden we in de latere registers wel de eigenaar van 1599 met de oppervlakte en de eigenaar van het jaar van de nieuwe registratie maar nog steeds staat het zelfde aantal morgens vermeld als in 1599. Volgens Lobe is de oppervlakte bouwland voor De Hoef in 1652 16 morgen 198 roeden en voor Bijlerhoef 9 morgen 296 roeden. De oppervlakte bouwland is in beide gevallen ongeveer anderhalf zo groot als die van het oudschildgeld. Het bouwland is dus in een halve eeuw aanzienlijk toegenomen. Ter vergelijking de totale oppervlakte op de kaart van Lobe is ruim 34 morgen voor De Hoef en ruim 14 morgen voor Bijlerhoef.

35 HUA, Heerlijkheid Hoogland, 22, fo 321 nr 135. 36 Reperitorium nr 28 en Dekker, p. 36 en noot 101. 37 PBG 104 en 1109. 38 PBG 105 en 1292. 39 PBG 106 en 1293. Een hont=100 roeden=1/6 morgen. Voor de Rijnlandse morgen (in Utrecht

gangbaar) komt dat neer op 7x0,14 ha.=098 ha. 40 PBG 107. 41 PBG 558 visitatie 11 september 1817. 42 AE, G2931 Familie Van de Hoef 43 PBG 5 fo 43. 44 Bieleman, 107.

45 Dekker, p. 36. 46 Raven, Monumenten, 8. 47 PBG 632-633. 48 PBG 631. 49 G. Hilhorst, Amersfoortse Courant 4-9-1985. Opvallend is dat hij spreekt over de pachter van Bijlerhoef. 50 AE bibliotheek G6416 Huisnummerkaarten Amersfoort/Hoogland 1979-1986. 51 HUA, Heerlijkheid Hoogland, 22, fo 321 nr 135. 52 Blekkenhorst e.a., 26. 53 Nieuwenhuis, 8. 54 Blekkenhorst e.a., 26.

↳ Geomorfologische kaart van Hoogland.

Alterra Wageningen UR.

↳ Hoogtelijnenkaart van Hoogland (opname 1960-1965).

Archief Eemland, kaart K 11092.

Bodemgesteldheid

Van oost naar west door Hoogland loopt een hoger gelegen dekzandrug (> 2m) vanaf De Hoef tot aan Den Ham. Hier ligt de oudste bewoning van vóór 1000⁵⁵ en de oude bouwlanden met een dikke humeuze bovenlaag (de zgn. enkeerdgronden). Naar het noorden toe loopt het land af in de richting van het IJsselmeer. Hier wordt de grond vochtiger, en dat was vooral in vroeger tijden zo. Deze gronden zijn later in gebruik genomen, veelal extensief. Ze worden vaak aangeduid als goren en broeken, soms met veen bedekt, dat dan weer afgegraven is in de loop der tijd. Ook ten zuiden van de dekzandrug komen lagere gronden voor, het gebied van de Goorse en Voorder Wetering,⁵⁶ tot aan de stad Amersfoort toe.

Vanaf de dekzandrug strekten de nieuwe ontginningen zich uit in stroken of slagen. Een dergelijk gebied was ook het Buitenveld bij de grens van het gerecht Hoogland met Nijkerk in Gelderland.⁵⁷

Bodemgebruik

Beleningsakten van De Hoef geven beschrijvingen van het goed. We gaan uit van die van 1580: de latere beleningsakten tot 1779 nemen die beschrijvingen precies zo over (inclusief begrenzende eigenaren) zodat ze tot een soort formulier verworpen zijn waarin alleen de nieuwe leenman, of leenheer hoefde te worden ingevuld. Hierbij

⁵⁵ Broer, 280; Raven, Bosserdijk 38. ⁵⁶ Dekker, 77.

komen de volgende elementen achtereenvolgens aan de orde:

- 1 De Halve Eng (akkerland), deel uitmakend van het grote complex bouwland op de dekzandrug.
- 2 De Grote Goor met ruigte en bossen. Goorgronden zijn zoals gemeld lage gronden die niet zo geschikt zijn voor de akkerbouw. De toevoeging met ruigte en bossen geeft dit al aan.
- 3 De Nijen Camp. Een kamp is een meer geïsoleerd perceel dat duidt op een individuele ontginning, buiten de akkers van de eng, vaak door houtwallen begrensd.
- 4 Het Buitenveld.
- 5 Het benedenste (noordelijke) deel van Grote Verthorst. Verthorst is geen bekend toponiem. Is dit hetzelfde als Vathorst? Hierboven in een stuk uit 1644 wordt wel het Vathorster Buitenveld genoemd. In de 17^e eeuw was er een boerderij (Grote) Vathorst. Deze boerderij is nog steeds gelegen aan de Heideweg en heeft de naam gegeven aan de stadsuitbreiding Vathorst. Op de kadastrale kaart van 1832 grenzen de gronden van De Hoef en Vathorst aan elkaar. De omschrijving 'benedenste' is wat duister. Wordt hiermee het lagere deel bedoeld? Dat zou dan volgens de hoogtekaart meer in noordelijke richting gezocht moeten worden, maar valt dan buiten het gestelde kader (het Bijlerhoef van Lobe en het kadaster).
- 6 Veenslagen en leemkuilen. Dit duidt weer op woeste grond waar veen gestoken wordt en zand of leem gegraven (Houteveen).

Vergelijking met de percelen van het aan de westkant gelegen goed van Willem van Lielaer laat bijna dezelfde elementen zien: de Eng, de Kleine Goor in dit geval, het Lienaertgen (ook een kamp?), (delen van) kleine en grote Verthorst, dan

vervolgens weer Buitenveld en veenslagen en leemkuilen.⁶⁰ Vergelijking met de kaart van Lobe geeft het idee dat de opsomming in de oorkonde van zuid naar noord gaat. Het bodemgebruik werd intensiever: van de intensieve akkerbouw, naar de extensievere exploitatie van houtgewas, veen steken en beweiding. Dit komt overeen met het model dat in 1826 ontwikkeld werd door de Duitse landbouweconoom Von Thünen.⁶¹ Dit model is naar mijn mening op meerdere niveaus toe te passen: de boerderij (De Hoef/Bijlerhoef), het dorpsgebied (Hoogland) en landelijk (het dichtbevolkte westen met meer op de markt gerichte landbouw en de meer zelfvoorzienende landbouwgebieden in het oosten en zuiden van Nederland in de eerste helft van de 19^e eeuw).

Dekker stelt dat op een gegeven moment gemeenschappelijke (woeste gronden) verdeeld zijn in slagen en omgezet in particuliere grond.⁶² De oudste percelen liggen op de Eng, op de van west naar oost lopende dekzandrug. In aansluiting daarop werden de gebieden ten noorden (en ten zuiden) daarvan verkaveld en ontgonnen. De term veenslagen duidt hier op. Het Buitenveld maakte daar ook deel van uit. Bij verdeling van het bezit zoals het wederdeel van Zielhorst werden alle landschapselementen opgenomen in beide te verdelen stukken, zodat een volwaardig landbouwbedrijf kon ontstaan.

Op de kaart van 1652 komen deze elementen terug: in het zuiden in de slinger van de gemene weg (Hoefseweg) liggen akkers (percelen E, G, H, L, N en O). Hier in het oudste gedeelte bevindt zich ook de hofstede en boomgaard (mogelijk de plaats van wat later de Oude Hofstede werd genoemd, zie hierboven). C is een kampachtig perceel bouwland. M is *dries*, een braak liggende akker die zich in het kader van het

vruchtwisselstelsel weer moet herstellen van het onttrekken van voedingsstoffen tijdens de bebouwing. De weilanden I en K zijn in de beschrijvingen moeilijk terug te vinden, misschien bij de Grote Goor. In het noorden zijn de plagvelden (A, B en D) die deel uitmaken van het Buitenveld. Hier werden dus heideplaggen voor de potstal, of turf gestoken. Uit de pachtcontracten blijkt dat de pachters turf moesten leveren aan het gasthuis.⁶³

Het goed Bijlerhoef wordt, zoals hierboven vermeld, omschreven als zestien morgen bouwen goede landen. Hier hoort ook nog bij vier morgen heetveld, genaamd het Buitenveld. Opvallend is dat dit nog wordt aangevuld met drie morgen akkerland van de eng, het achterste plagveld en het uiterste veentje die van het erf De Hoef zijn afgehaald.⁶⁴ Is dit in een poging om een volwaardiger landbouwbedrijf mogelijk te maken op Bijlerhoef, met alle landschapselementen? De drie morgen van de eng lijken dan wat overbodig te zijn, omdat op de kaart van Lobe (blz. 102) ten zuiden van de weg het grootste deel bestaat uit akkerland. Er is slechts één perceel weiland. Heidevelden of veen ontbreken voor Bijlerhoef.

Hieronder is aangegeven de verdeling van het bodemgebruik volgens en de kaart 1652 en de kadastrale gegevens van 1832. Bouwland beslaat in beide jaren meer dan de helft van het oppervlak. Weiland is relatief behoorlijk toegenomen. Het plagveld, als we daar de heide van 1832 tegenoverstellen, is aanzienlijk afgenomen. Dit wijst op een groei van de veestapel en op ontginningsactiviteiten zoals die van 1726-1727 of kort daarna. De rest is bijna gelijk gebleven. In twee eeuwen is de landbouw toch wel veranderd en dus minder statisch dan vaak wordt aangenomen voor de 17^e en 18^e eeuw.

⁶³ PBC 193 p. 125-126, 194 fo 54. ⁶⁴ PBC 193 fo 125, 495.

⁶⁵ PBC 558. ⁶⁶ Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, 290, Bieleman, 90. ⁶⁷ Bieleman, 93-94. ⁶⁸ Verslag van den landbouw in Nederland over 1875-1876, tabellen 5-6 en 57.

Bodemgebruik (in percentages)

In 1652	
Bouwland	53
Weiland	14
Plagveld	26
Dries	3
Hofstede en boomgaard	4
<hr/>	
	100
In 1832	
Bouwland	55
Weiland	23
Heide	13
Bos	3
Houtwal	3
Boomgaard	2
Tuin	0
Huis en erf	1
<hr/>	
	100

Dit voert tot de vraag welke producten het bedrijf leverde. Uit de *toepachten* (het gedeelte van de pacht dat in natura werd betaald) staan voor De Hoef in 17^e eeuw boekweit, rogge en pluimvee. In de visitatieverslagen van het gasthuis over de periode 1806-1823 worden varkens- en schapenhokken, koeienstallen en paardenstallen vermeld.⁶⁵ De tienden werden in geld betaald door de pachter. Maar voor de tienden van Fijengeer/de Malenloop, eveneens in Hoogland gelegen, moesten aan het gasthuis geleverd worden boekweit, winterrogge, haver, hennep en tabak. Boekweit was sterk in opkomst in de 16^e eeuw en begin 17^e eeuw.⁶⁶ De tabaksteelt deed zijn intrede en breidde zich sterk in de 17^e eeuw in de Gelderse Vallei.⁶⁷

Bovenstaande cijfers heb ik vergeleken met de het landbouwverslag van 1875 waarin ook een vergelijking gemaakt wordt met de grootte der gronden tijdens de invoering van het kadaster in 1833.⁶⁸ In vergelijking met de provincies Drenthe, Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant is er in de provincie Utrecht nog maar weinig woeste grond. Het percentage weiland voor de provincie is veel hoger

⁵⁷ Dekker, 42. ⁵⁸ PBC, 105 en 1292. ⁵⁹ Monumenten 62-64.

⁶⁰ HUA, Paulusabdij 38 fo 23. ⁶¹ Bieleman, 24-26.

⁶² Dekker, 42-45.

dan dat voor bouwland. Maar hierin is ook het veenweidegebied van West-Utrecht opgenomen. In de opgave voor het Overkwartier (Oost-Utrecht) van 1875 ligt de verhouding bouwland/grasland gelijk. Het kadaster geeft voor De Hoef/Bijlerhoef een veel hoger percentage bouwland. Dat kan samenhangen met een hoog percentage enkgronden. Voor het Overkwartier zijn boekweit, rogge en aardappelen de belangrijkste gewassen (in deze volgorde). Ook de tabaksteelt komt nog voor.

Pachtcontracten

Een aantal pachtcontracten verschaft veel informatie over de bedrijfsvoering. Voor Bijlerhoef werd voor de pacht vanaf *Petri* 1628 (22 februari) bepaald dat een derde deel van de bruikbare landen met hard koren (wintergraan), een derdedeel met week koren (zomergraan) bebouwd moest worden en een derde derdedeel voor twee jaar driest (onbebouwd) bleef liggen.⁶⁹ Dit komt dus neer op het drieslagstelsel dat kenmerkend was voor de akkerbouw van vóór de 18^e eeuw.⁷⁰

Het houtgewas (opgaand of heggen) was voor het gasthuis. Er werden aparte registers van houtverkopen bijgehouden.⁷¹ Alleen wat de pachter voor het bedrijf nodig had, bij voorbeeld voor de omheiningen, mocht hij gebruiken. Hetzelfde gold voor turf. Met andere woorden hij mocht daar geen eigen handel mee drijven. Dit was ook bij de boerderij Bosserdijk het geval.⁷²

Na afloop van de pacht moest de pachter alle stoppels, mest en hooi op het land en op de vaalt laten. Ook mocht hij geen weiden, maten of goede bouwlanden afplaggen. Deze gronden leveren teveel op om te worden afgeplagd. Brusse kwam bij zijn onderzoek in de Over-Betuwe soortgelijke bepalingen tegen.⁷³ In 1627 ontdekten de regenten tot hun schrik dat de pachter Ghijsbert Henricxsz de jonge eikenloten van de pas gesnoeide eikenheggen op de eng met zijn beesten afgeweid had. Dit was een hiaat in het pachtcontract. In de kant-

lijn van het pachtregister werd een aantekening gemaakt om daarop voortaan te letten en in het nieuwe pachtcontract te verbieden op straffe van een boete.⁷⁴

Ten aanzien van de boerderij werd bepaald dat de pachter het huis en overig getimmerde wanden dakdicht moest houden op zijn kosten. Alle posten, ramen, stijlen en grove spanten van het dak waren voor rekening van het gasthuis en in geval van een nieuwbouw moest de pachter voor het materiaal en het gereedschap zorgen en de werklieden de kost geven, behalve de drank (het bier) waar het gasthuis voor zorgde.

De pachter moest ook herendiensten verrichten. Hij was gehouden het gasthuis tweemaal per jaar met wagen en paarden te dienen

Incidenteel werd nieuwe grond ontgonnen. In 1727 richtten de regenten een verzoek aan de Staten van Utrecht verzoek om vrijstelling van tielden in verband met de omzetting van 2,5 morgen heetveld in bouwland in De Hoef aan de laan van Hoogewel [Hoog en Wellerlaan], waarschijnlijk de op de kaart van Lobe (blz. 102) als plagveld aangeduide percelen A. Op de kadasterkaart staan hier bouwland en weiland aangegeven. De Staten van Utrecht beschikten dat volstaan kon worden met het betalen van de twintigste garf,⁷⁵ met andere woorden een twintigste deel van de oogst dus de helft van het gebruikelijk tiende deel.

Opbrengsten

De pacht werd gedeeltelijk betaald in geld en gedeeltelijk in natura. Dit laatste was geen vorm van deelpacht omdat er geen bepaald deel van de oogst voor het gasthuis was, maar een van tevoren bepaalde hoeveelheid van een product geleverd moest worden. De pachttermijn liep vanaf Sint Petri, dus voor het begin het nieuwe landbouw-

seizoen. De pacht moest voor kerstmis betaald zijn.⁷⁶ De pachttermijnen bedroegen in de regel zes jaar, maar ook een of drie jaar kwamen voor. Dit kan samenhangen met de ontwikkeling van de pachtprijs, maar de cijfers in de tabel pachtopbrengsten geven daar geen duidelijkheid over. Misschien hing het samen met de betalingsproblemen waarmee pachter van De Hoef rond 1630 te maken had. De toepachten waren vaak in volgende pachttermijnen voortgezet. De toepachten moesten op gezette tijden worden afgedragen in het gasthuis te Amersfoort, hoenderen bij voorbeeld voor kerstmis.

Bijlage II geeft een overzicht van de toepachten op De Hoef en Bijlerhoef. Rogge en boekweit zijn voor De Hoef de twee gewassen waarover toepacht wordt gevraagd. Vanaf 1646 werden geen rogge en boekweit meer afgedragen. In de plaats daarvan moest de helft van het *ooft* (fruit) afgeleverd worden op het gasthuis. Het pluimvee bleef als toepacht gehandhaafd. De pachter van Bijlerhoef moest geen boekweit en rogge te leveren. Dit heeft misschien te maken met het feit dat Bijlerhoef pas in 1620 aan het gasthuis is gekomen en de pacht in natura als middeleeuws verschijnsel steeds meer in betekenis afnam.

Een belangrijke vraag is wat was de geldwaarde van deze toepachten? Gezien het feit dat de pachter van De Hoef vaak in gebreke bleef bij de afdrachten waren dit kennelijk toch forse bijdragen. Dit gold ook voor de *kapoenen* (gecastreerde hanen) en hoenderen, waarvan soms ook nog kleine of slechte exemplaren geleverd werden. De achterstanden liepen vaak over meer jaren op. Het is verleidelijk het verschil in af te dragen geldpacht tussen De Hoef en Bijlerhoef (zie hieronder) te verklaren door de lagere toepacht waarmee Bijlerhoef belast was. Maar ook toen de toepacht van De Hoef afnam bleef Bijlerhoef meer pacht in geld betalen.

Een aanwijzing voor de geldwaarde is te vinden in een stuk van de Sint-Paulusabdij, dat gaat

over de prijs van een mud rogge, die aan de Sint-Paulusabdij verschuldigd is.⁷⁷ Daarin is een getuigenverklaring opgenomen dat in 1595 voor een mud rogge Utrechtse maat betaald moest worden de prijs die deze de eerstvolgende markttag te Utrecht opbracht. Op dat moment was dat 5,5 gulden. In een pachtregister van 1571 werd bepaald dat voor iedere 8 mud Amersfoortse maat 5 mud Utrechtse maat betaald moet worden.⁷⁸ Volgens het contract van 1594 was de pachter van De Hoef 10 schepel (2,5 mud) rogge verschuldigd. Ervan uitgaande dat het gasthuis de Amersfoortse mud hanteerde betekent dat $2,5 \times 8/5 = 4$ mud Utrechts. De geldwaarde van de af te dragen toepacht bedroeg dan 22 gulden. Aan geldpacht moest dat jaar 100 gulden betaald worden. Met de kapoenen en kippen erbij kan dan gesteld worden dat de toepacht ongeveer een kwart van de geldpacht waard was. De pachter van De Hoef moest daarmee veel minder kapoenen te betalen dan bij voorbeeld de malenhoeve Bosserdijk. Daar staat tegenover dat De Hoef wel boekweit en rogge moest leveren en Bosserdijk helemaal niet.⁷⁹

Af en toe vinden historische gebeurtenissen hun weerslag in de pachten.⁸⁰ Toen in 1629 met het beleg van Den Bosch de Spanjaarden met de keizerlijke troepen als afleidingsmanoeuvre een inval op de Veluwe deden, verviel de pacht het jaar daarop.⁸¹ Met individuele noden en problemen werd soms rekening gehouden door de regenten van het gasthuis. Grietgen Reyers, weduwe van Ghijsbert Henricxsz, pachter op De Hoef was in 1635 400 gulden aan verlopen pacht schuldig. Er werd een regeling getroffen waarbij zij in twee termijnen kon afbetalen.⁸² Vanwege geldgebrek werd aan de weduwe van de pachter Willem Machielsen in 1805 eenmalig toegestaan stro te verkopen om straatmest te kopen voor op het land.⁸³

69 PBG 193 fo 496. 70 Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, 267-270. 71 PBG 200 en 213. 72 Raven, Bosserdijk, 60-61. 73 Brusse, 171-172. 74 PBG 193, p 126. 75 PBG 108.

76 Vergelijk Raven, Bosserdijk, 57. 77 PA 135. 78 PA 70. 79 Raven, Bosserdijk, 57-58 en bijlage I. 80 Raven, Bosserdijk, 60-61. 81 PBG 167. 82 PBC, 193 fo 129. 83 PBC 5.

De verpachter had er natuurlijk ook baat bij dat de pachter niet in de problemen kwam.⁸⁴

Overzichten van de verpachtingen geven de pachtregisters, waarin niet alleen de pachtsommen en de namen van de pachters staan genoemd, maar incidenteel ook de uitgebreidere pachtcontracten.⁸⁵ De registers gaan niet verder dan 1697. Daarnaast zijn de jaarlijkse betalingen ook terug te vinden in de jaarrekeningen van het gasthuis.⁸⁶ Omdat De Hoef pas vanaf 1580 en Bijlerhoef pas vanaf 1620 eigendom waren van het gasthuis zijn de oudste rekeningen niet van belang voor dit onderzoek. Het is dus mogelijk om de pachtsommen en pachters voor de 17e en 18e eeuw te volgen. In Bijlage III zijn deze weergegeven.

Ook na de samenvoeging van het Sint-Pieters- en het Bloklandsgasthuis in 1804 is dat wel mogelijk maar dit zou buiten het gestelde kader van het onderzoek gaan. Het is opvallend hoelang de pacht in handen was van één persoon of familie, net als bij Bosserdijk.⁸⁷ Dit kwam ook elders voor, bijvoorbeeld in de Over-Betuwe.⁸⁸ Vanaf 1703 werden zoals gemeld De Hoef en Bijlerhoef aan één persoon verpacht.

De pachtsom over de periode circa 1570-circa 1650 liep geleidelijk op. Wat De Hoef betreft veel minder dan bij Bosserdijk het geval was. In vergelijking met de oppervlakte van De Hoef (34 morgen), betaalde Bosserdijk (40 morgen) en ook Bijlerhoef (14 morgen) veel meer pacht. Daar staat tegenover de pacht in natura bij De Hoef hoger was.⁸⁹ De reeks vanaf 1621 tot en met 1803 komt overeen met de door economisch-historici vastgestelde seculaire trend, een langdurige golfbeweging in de economie: stijging in de 16^e en eerste helft 17^e eeuw, daarna een terugval. In het begin

van de 18^e eeuw trad een kort herstel op maar daarna ging de daling weer verder. In de tweede helft van de 18^e eeuw volgde ten slotte een krachtige groeiperiode.⁹⁰ Ook van de korte opleving kort na 1700 wordt in de economisch-historische literatuur melding gemaakt.⁹¹ De boven geconstateerde ontginning in 1727 past in dit plaatje. De pacht werd na 1803 voortgezet via de weduwe van Willem Machielsen, Hendrik Jansse, diens weduwe en via haar huwelijk door Willem van de Heuvel.⁹² De Van de Heuvels bleven nog generaties lang pachter.⁹³

Conclusies

Het goederenbezit van het gasthuis vanaf de late middeleeuwen was omvangrijk en verspreid. Het leverde het gasthuis voor een deel de voorraden die het gasthuis nodig had. Het gasthuis betrok die ook van het gasthuisterrein, door middel van een moestuin en een kleine veestapel. Tot op zekere hoogte was het gasthuis zelfvoorzienend. In een latere fase verschaftte het goederenbezit de inkomsten in geld om het gasthuis draaiende te houden. Omgekeerd was het aandeel van geestelijke en liefdadige instellingen op het platteland hoog en hadden zij in de late middeleeuwen en direct daarna een grote invloed op de economie van dat platteland.⁹⁴

Lokalisatie van de goederen op perceelsniveau is buiten de stad en de stadsvrijheid goed mogelijk. De continuïteit in het bezit tussen 1500 en 1900 is opmerkelijk.

De herkomst van het bezit is door middel van het cartularium en de verschillende oorkonden in het archief goed na te gaan. In het geval van De Hoef/Bijlerhoef bleek om een afsplitsing van de malenhoeve Zielhorst te gaan.

Over niet alle gewassen is duidelijkheid verkregen en over de veestapel vrijwel niets. In twee eeuwen hebben zich wel wat veranderingen in de landbouw voorgedaan. De pacht in natura, waarvan de toepachten nog een restant waren, zijn helemaal verdwenen. In het bodembegebruik is het verdwijnen van woeste grond/heide om plaats te maken voor grasland de belangrijkste verandering. Over de in deze streken belangrijke boekweitcultuur valt na het verdwijnen uit de toepachten niets meer te zeggen. De eveneens in het gebied van de Gelderse Vallei belangrijke tabaksteelt komen in deze bronnen niet voor. Dat heeft natuurlijk te maken met het feit dat de pachter op den duur in geld betaalde en de opbrengsten van het bedrijf niet meer in de boeken van het gasthuis voorkomen.

De ontwikkeling in de opbrengsten komt overeen met de voor Nederland en West-Europa geschetste seculaire trends.

De relaties tussen verpachter en pachter waren gebaseerd op gedeelde belangen waardoor de pachtcontracten met soepelheid werden gehanteerd en de bedrijfsvoering bijna geheel aan de pachter werd overgelaten. Dit sluit aan wat in de literatuur daarover geschreven is.

Ondanks de beperkingen ontstaat uit de bronnen van het gasthuis een goed beeld van het landbouwbedrijf in de periode tussen 1500 en 1800, eventueel nog te verlengen tot in de 20^e eeuw toe. Met name de 17^e-eeuwse pachtregisters geven soms een verrassend gedetailleerd beeld.

Archivalia

Archief Eemland (AE)
Archief Sint-Pieters- en Bloklandsgasthuis (PBG)
Archief Malen van Hoogland
Archief Gemeente Hoogland
Kadastrale Atlas

Het Utrechts Archief (HUA)
Archief Sint-Paulusabdij (PA)
Archief Heerlijkheid Hoogland
Leenhof

Literatuur

- Bavel, B.J.P. van. *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse riuierengebied, ca. 1300-ca. 1570*. Werken Gelre deel 52. Hilversum, 1999.
- Bieleman, J. *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950. Veranderingen en verscheidenheid*. Meppel, 1992.
- Blekkendorst, T., H. Renes en R. Rommes. *Doorploegen. Gids voor historisch onderzoek naar het boerenbedrijf in de provincie Utrecht*. Trajecten door Utrecht 8. Utrecht, 2003.
- Broer, C.J.C., *Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij bij Amersfoort: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca. 1000-ca. 1200)*. Utrecht, 2000.
- Brusse, P. *Overleuen door ondernemen: de agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850*. A.A.G. Bijdragen. Wageningen, 1999.
- Dekker, C. *Een zeer oud en voornaam college. Geschiedenis van de malen op het Hoogland buiten Amersfoort*. Amersfortia Reeks, deel 12. Amersfoort, 2000.
- Dekker, C., en M. Mijnsen-Dutilh. *De Eemlandsche leegelanden. Ontginningen rond de mond van de Eem in de 12^e en 13^e eeuw*. Utrecht, 1995.
- Faber, J.A. 'De Noordelijke Nederlanden van 1480 tot 1780. Structuren in beweging', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden V* (Haarlem 1980) 196-250.
- Harten, J.D.H. 'Het landschap in beweging', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden V* (Haarlem 1980) 38-77.
- Hilhorst, G. 'Boerderij De Hoef'. *De Bewaarsman. Tijdschrift van de Historische Kring Hoogland*
- Hilhorst, J.G.M. 'De maalschap op Hoogland en de Sint Paulusabdij' in: *FleHITE. Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken III* (2002) 6-35.
- Hoef, H. van de. *Familie Van de Hoef op Cattenbroeck, De Hoef, De Zielhorst Hoogland, Bloemendalscheepoort Amersfoort*. Amersfoort, 2000.
- Kemperink, R.M. 'De mannen van Weede en Emmeklaar. Enkele terreinverkenningen in de geschiedenis van een middeleeuwse maalschap', in: *Amersfoortse opstellen* (Amersfoort 1989) 25-50.
- Kort, J.C. *Repertorium op de lenen van de hofstede Stoutenburg, 1300-1797*. Houten, 2010.
- Mijnsen-Dutilh, M. *Amersfoort lag aan zee. Waterschapskroniek Vallei & Eem 777-1616*. Utrecht/Leusden, 2007.
- Nieuwenhuis, W.H.M. *Oudschildgeld Woudenberg en Geerestein 1536-1775. Historische Toegangen van de Gelderse Vallei*. Deel 13. Woudenberg, 1993.
- Raven, G. 'De herontdekking van malenhoeve Ten Bosch. Deel 1. Het Hooglandse goederenbezit van het kapittel van Sint-Pieter en de rol van de Amersfoortse regentenfamilies 1280-1650', in: *FleHITE. Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken IV* (2003) 34-66. Deel 2, 2005, pp. 64-93. N.B. met bijlagen.
- Raven, G. ed. *Monumenten in Hoogland en Amersfoort-Noord. Overzicht van de bouwkunst tot 1974*. Bussum, 2013.
- Slicher van Bath, B. *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850. Sociaal-economische geschiedenis van de strijd om het bestaan in West-Europa tot aan het tijdperk van de industrialisatie*. Utrecht/Wijnegem, 1987.
- Slicher van Bath, B. 'Studien betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe', in: B. Slicher van Bath, *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis* (Utrecht/Antwerpen 1978) 195-267.
- Tanke, Y. *St. Pieters- en Bloklandsgasthuis. Zes eeuwen zorg voor ouderen*. Utrecht, 2010.
- Wartena, R. 'Ontginningen en "Wüstungen" op de Veluwe in de veertiende eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 68 (1974/75) 1-49.

84 Brusse, 165-166. 85 PBG 192-194. 86 PBG 157-190. 87 Raven, bijlage 3. 88 Brusse 177-182. 89 Raven, Bosserdijk, 57 en bijlage I. 90 Harten, 60; Slicher van Bath, 216-230; Bieleman, 19-22. 91 Harten, 60; Slicher van Bath, 231. 92

PBG 641-642. 93 PBG 602. 94 Van Bavel, 642-643; Broer, 608-614; Brusse, 119-123.

Bijlage I Overzicht eigendommen

Inv. nr. 849 (16 ^e eeuw)	Kaartboek (1650-1651) ¹	Inventaris 1718 ²	Inv. nr. 857 (1868-1914)
Buijser	Den Buijsert	1	1 de Busert, verkocht 4-7-1881
Appelaar	Appelaar	2	1713 verkocht (inv. nr. 111)
Overeems	Overeems	3	2 Groot Overeem, verkocht 29-5-1879 ³
Daatselaer	Daatselaer	4	3 Gasthuis Daatselaer; 1-1-1905 in eigendom overgegeven
Rijs		5	
Groot Daatselaer (tienden)	Groot Daatselaer	45	6-7 bij Gasthuis Daatselaer,
	Daatselaer bgm. Ommeren		
	Daatselaer juffr. Velserman		
			53 de Princenhof onder Leusden (sinds 1908; legaat)
Leusbroek/Crommesteert	Cromsteert in Leusderbroek	6	4 Krommestaart, 27-6-1902 openbaar verkocht
Jan Cranenhoef/Voskuilen			
Zijlhorst, Bijlerhoef	Bijlerhoeff	7-8	5 De Hoef/De Bijlerhoef
Ceulhorster Meent	Coelhorst (De Meentgens)		31 Meentjes, Coelhorst
Bascampen	Maatland tussen Eem en Oude Eem ⁴	26	
Weeshuismaat?	Gasthuijsmaten	27 ⁵	27 Hoge Maat te Hoogland 28 Lage Maat te Hoogland 29 de Molhoop (Hoogland) 30 Hoekveen 48 langs de Eem onder Hoogland?
Wouter Rousen maat			
			77-78 Hooglanderveen
De Slaag	De Slaegh	23-25	8-9 De Slaag
Zeldert	Zeldert	21-22	
	Land onder Nederzeldert	9	13-16 Nederzeldert 24 Nederzeldert
	Land te Duist op de Laeck	13-17	12 De Haar (De Duist) 21 de Duist 23 de Duist 25-26 de Duist
	Land onder Neerduist		
De Haar	De Haar	18-20	10-11 De Haar
Bunschoten	Bunschoten, te Velde	10-12	17-20, 22 en 52 Bunschoten
	Bunschoten, te Velde		
	Bunschoten, te Veen		
	Land onder Bunschoten		
Baarn			
Hees			
De Birk			
			66 Vosselerspol in de Arkenheemsche polder 67 Slangepol, ibidem 68 Groote Rijnkamp, ibidem 69 de Buusekoolskampen, ibidem zie inv. nr. PBG 578: 1835-1882 aangekocht
	Knoesthoff	34 scheiding	
Nieuwland bij Isselt	Het viertel in het Nieuwe landt		
Horseweide	de Horsecampen	32	38 Kleine Horseweide 39 Grote Horseweide 51 de Horseweide
Oudenhage	Metgensbleek, Wildernis, Ouden Haagh	36	32-37 Oude Gracht 47 de Oude Gracht 50 de Oude Gracht 72-75 de Oude Gracht

1 Bepaalt de volgorde.

2 Komt overeen met de dorsale nummers op de charters.

3 Laansma, p. 60.

4 Zijnde de Kleine Maeth buiten de Koppelpoort.

5 de Groothe Maeth zijnde de Cruijscamp.

Bijlage I Overzicht eigendommen (vervolg)

Swartelant	Een viertel in het Swarte lant	31	
	Melatenviertel	29	
	Melatenhaer		
Meent Woestijgen In Woestijgen op de Snoeckgensheuvel Aan de Amersfoortse Eng Op de Eng Honsgat Lijnsvoorde Coecamp Bloemendalse Eng bij de Kruiskamp Collant			40 Groenesteeg (Meent) 41 Ganzenkuil 1905 in eigendom overgegaan (gasthuislanden) 42 de Liendertse Viertel 43 de Blaauwe Pannen 44 de Stroopaf (Hogeweg) 45 de viertel land? 46 de Puntenburg 49 het Isseltsche Bosch 54-55 aan de Singel, wijk E nr 56-57 de Turfton (bovengedeelte) 58-59 Turfton benedengedeelte 60-62 aan het Kleine Spui 63-65 leeg 70 Amersfoort B 1103 71 Dorresteine Steeg 76 Amersfoort B239
Onstede	Onstede (tienden)	43	
Fijengeer en de Wetering	De Weteringe (tienden)	41-42	
	De Malenomloop (tienden)	41	
Middelaar	Middelaar (tienden)	44	
	Hardevelder tiend onder Leusden	125	

Bijlage II Pacht in natura (toepacht)

Toepachten De Hoef

1583	5 schepel rogge, 7 schepel boekweit, 2 kapoenen (PBG1)
1594	10 schepel rogge, 2 paar kapoenen, 2 paar smalhoenderen (PBG2)
1600	10 schepel rogge, 2 paar kapoenen, 2 paar smalhoenderen (PBG2)
1608	10 schepel rogge, 4 kapoenen, 4 smalhoenderen (PBG2)
1622	1 mud boekweit, 2 paar kapoenen, 2 smalhoenderen (PBG3)
1642	1 mud boekweit, 2 paar kapoenen, 2 paar smalhoenderen (PBG4)
1646	2 paar kapoenen, 2 paar smalhoenderen, halve ooft (PBG4)

Toepachten Bijlerhoef

1622	2 paar kapoenen (PBG3)
1628	2 paar kapoenen (PBG3)
1634	2 paar kapoenen (PBG3)
1640	2 paar kapoenen (PBG4)
1646	2 paar kapoenen en halve ooft (PBG4)

Bijlage III Pacht in geld

jaar ¹	De Hoef	pachter	Bijlerhoef	pachter	inventaris	totaal
1577	100 gld.	Henrick Bransz			163	
1609	100 Car gld.	Gijsbert Henricksz ²			193	
1620	100 gld.	Gijsbert Henricksz Brantsz			167	
1621	100 gld.	Gijsbert Henricksz ³	133 (14 morgen)	Henrick Willemsz	167, 193	233 gld.
1622			168 gld. + 72 gld. = 240 gld. ⁴	Henrick Willemsz	167, 193	
1624	100 gld.	Gijsbert Henricksz ⁵	219 (14 morgen)	Henrick Willems	167, 193	329 gld.
1627-1628			240 (168 + 72)	Henrick Willemsz	167	
1628	100 gld.	Gijsbert Henricksz Brantsz	260 ⁶	Henrick Willemsz	167, 193	360 gld.
1630 verschenen ⁷	50 gld.	Gijsbert Henricksz Brantsz	130	Henrick Willemsz	167	
1634	100 gld.	Gijsbert Henricksz weduwe ⁸	260	Henrick Willemsz	168, 193	360 gld.
1637-1638	100 gld.	Kinderen Gijsbert Henricksz			168	
1640			220 gld.	Henrick Willemsz ⁹	193	
1646	125 gld.	Jan Jansz en Gijsbertgen Gijsberts echtelingen ¹⁰	210 gld.	Henrick Willemsz ¹¹	193	335 gld.

Noten

- Gekozen is voor het ingaan (22 febr.) van de pachtperiode, meestal zes jaar, soms drie. Voor De Hoef wordt op een gegeven moment geen periode meer genoemd.
- Pinksteren, 1 jaar, vrij geld van alle ongelden, 6 aug. 1609.
- Petri, jaarlijks, uitgezonderd 3 morgen engeland, met het achterste halve plagveld en het eerste veentje die het gasthuis voor zich behoudt, 16 febr. 1621.
- En 3 morgen engeland (72 gld.) samen 240 gld.; gaat vanaf 1/8 van 16 morgen = 21 gld. totaal 219 gld. Deze 3 morgen engeland zijn van het erf De Hoef afgehaald. Geen 2 morgen van de 16 morgen afgetrokken!
- Petri voor 3 jaar, uitgez. zie boven, toepacht mudde boekweit, 2 paar goede kapoenen en 2 paar smalle hoenderen, 16 dec. 1623.
- Incl. 2/3 deel van Meeus Jansz, ingaande voortaan Petri., eerste jaar pacht verschenen Petri 1629.
- Helft kwijt gescholden (inval op de Veluwe?).
- Weduwe.
- Geen twee dagen het gasthuis dienen.
- Petri 1646 6 jaar, toepacht 2 paar goede kapoenen en 2 smalle hoenderen en de helft van het ooft, en verder op alle voorwaarden genoemd in de cedule van 16 febr. 1621, 6 febr. 1646.
- Abusievelijk het voors erf De Hoef genoemd.

1652	140 gld.	Jan Jansz ¹²	216 gld.	Henrick Willemsz	194	356 gld.
1655			216 gld.	Aris Henricksz ¹³	194	
1658	140 gld.	Jan Jansz ¹⁴			194	360 gld.
1661			220 gld. ¹⁵	Aris Hermansz	194	
1664	140 gld. ¹⁶	Gijsbertgen Jan Voncken weduwe			194	360 gld.
1667			220 gld. ¹⁷	Aris Hermansz	194	
1670	140 gld.	Henrick Jansz, zoon van Gijsbertgen Jans ¹⁸ en zijn vrouw Jannetgen Thonis			172, 194	340 gld.
1673			200 gld.	Aris Hermansz	172, 194	
1676	140 gld.	Henrick Jansz en Jannitgen Thonis			172, 194	340 gld.
1679			200 gld.	Aris Hermansz	194	
[1682]	100 Car gld.	Henrick Jansz en Jannitgen Thonis ¹⁹			194	
1685	100 gld.	Henrick Jansz en Jannitgen Thonis	170 gld.	Aris Hermansz	194	270 gld.
1688-1696 kerstmis	100 gld.	Henrick Jansz ²⁰			174	255 gld.
1691			155 gld. ²¹	Henrick Wulphertsz	194	
1697			160 gld. ²²	Henrick Wulphertsz	174	260 gld.
1697-1699	100 gld.	Henrick Jansz			174	
1700	150 gld.	Hendrick Wulphertsz ²³			174	
1703				Henrick Wulphertsz ²⁴	175	300 gld.
1705				Wulphert Hendricksz	175	300 gld.
1709				Wulphert Hendricksz	175 ²⁵	280 gld.
1715				Peter Hendricksen ²⁶	176	300 gld.
1721				Peter Hendricksen	177	300 gld.
1727				Peter Hendricksen	177	280 gld.
1733				Peter Hendricksen ²⁷	178	255 gld.
1739				Peter Hendricksens weduwe	178	220 gld.
1745				Gijsbert Petersen in de Hoef	179	220 gld.
1751				Gijsbert Petersen	180	220 gld.
1757				Gijsbert Petersen	181	220 gld.
1763				Gijsbert Petersen	182	250 gld.
1769				Gijsbert Petersen	183	260 gld.
1775				Gijsbert Petersen ²⁸	184	275 gld.
1779				Willem Machielsen	184	360 gld.
1785				Willem Machielsen	186	360 gld.
1791				Willem Machielsen	188	360 gld.
1797				Willem Machielsen	189	360 gld.
1803				Willem Machielsen	190	360 gld.
1804				weduwe W. Machielsen	641	360 gld.

¹² Mitsgaders zeker plagveld bij Vathorst voor deze bij Henrick Willemsz in gebruik.

¹³ 4 mei 1654 voor een jaar (resterende van de oude pacht) op verzoek van Henrick Willemsz, en een nieuwe pachtperiode van 6 jaar, op de voorwaarden van de vorige.

¹⁴ Ongedateerd, getekend door Gijsbertgen weduwe van Jan Jansz.

¹⁵ En 8 gl 5 st quotisatie.

¹⁶ Plus quotisatie 6 gld.

¹⁷ Plus quotisatie 8 gl. 5 st.

¹⁸ Inmiddels overleden.

¹⁹ Voor 3 jaar.

²⁰ Bij continuatie (verlengd zonder contract); in de kantlijn: zij weder verhuurt.

²¹ Volgens huurcedule daarvan op 21 nov. 1690 opgemaakt, zijnde aan de lias.

²² Volgens huurcedule (valt buiten de overgeleverde registers) voor 6 jaar.

²³ Volgens huurcedule, voor 6 jaar.

²⁴ Samengevoegd met De Hoef in de rekening; voor 6 jaar, 1 bedrag, De Hoef apart vermeld (bedrag 'pro memorie'); in de kantlijn deficit huurcedule.

²⁵ 1706-709 Wulphert Hendricksz in De Hoef.

²⁶ I.p.v. Wulphert Hendricksz, volgens huurcedule.

²⁷ Kerstmis 1738 Peter Hendricksens weduwe.

²⁸ Kerstmis 1778 weduwe, erfgenamen doen afstand van de pacht.